

Pesmi upora in Karel Destovnik – Kajuh

Resistance Poetry and Karel Destovnik – Kajuh

Izvleček

V prispevku je predstavljen pregled poezije upora skozi zgodovino s poudarkom na poeziji, ki je nastajala med drugo svetovno vojno in bila objavljena v osvobodilnem tisku ali pa je ostala v rokopisu, po vojni pa je našla pot v šolska berila in antologijske preglede slovenske poezije. Čeprav gre za pomembno in v evropskem prostoru edinstveno kulturno dediščino, je pesništvo NOB po letu 1991 večinoma izpuščeno iz beril in učnih načrtov za slovenščino, s čimer je tudi opuščena priložnost za razpravljanje o osrednjih človeških vrednotah, kot so upornost, samozavest, domoljubje, mir in svoboda. To so tudi ključni poudarki poezije Karla Destovnika – Kajuha, čigar 100-letnico rojstva obeležujemo v tem letu.

Abstract

This paper provides a historical overview of resistance poetry, focusing on the poetry written during World War II, which was published in the liberation press or remained in manuscript. It later found its way into school readers and anthologies of Slovenian poetry. Despite being a valuable and unique cultural heritage in Europe, poetry from the National Liberation Struggle has largely been excluded from Slovenian language textbooks and curricula since 1991, denying students the opportunity to discuss fundamental human values such as resistance, self-confidence, patriotism, peace, and freedom. These are also central themes in the poetry of Karel Destovnik - Kajuh, whose 100th birthday we are celebrating this year.

Ključne besede:

NOB, osvobodilni tisk, Kajuh,
izobraževanje, vrednote

Keywords:

National Liberation Struggle,
liberation press, Kajuh,
education, values

1 Uvod

100. obletnica rojstva pesnika Karla Destovnika – Kajuha (13. december 2022) ponuja priložnost, da nekaj več časa pri slovenščini posvetimo poeziji upora, še posebej pa pesništvu med narodnoosvobodilnim bojem in osvobodilnemu tisku, ki je imel pomembno vlogo pri oblikovanju odnosa do kulture med NOB. Osrednja pozornost seveda velja Karlu Destovniku – Kajuhu, čigar lirika presega ideološke meje svojega časa in bi bil zato lahko tudi glasnik sodobnega časa, njegova angažiranost na področju kulture pa svetel zgled današnjim mladostnikom.

2 Pesmi upora skozi zgodovino

Čeprav pri pouku slovenščine spregovorimo o pesništvu upora¹ šele ob obravnavi književnosti v 2. svetovni vojni, je zaradi lažjega razumevanja teme smiselno, da se sprehodimo skozi zgodovino pesništva upora. Pregled začnimo v srednjem veku, ko so bile leta 1515 natisnjene prve tiskane besede v slovenskem jeziku. V besedilu nemške žolnirske pesmi na dunajskem letaku se skrivata pravuporniški gesli »stara prauda« in »leukhup, leukhup, leukhup, leukhup, woga gmaina«. Verjetno gre za verze iz pozabljenе puntarske pesmi, torej iz pesmi upora, kakršne nastajajo med ljudmi v časih represije in so povezane z gibanjem za družbene spremembe, kot so boj za svobodo, človekove pravice, enakopravnost itd. Zlasti pesmi upora so bile od nekdaj namenjene spodbujanju k oboroženemu odporu proti sovražniku in ga lahko umeščamo tudi v kontekst vojaških pesmi.

Avtor prve zbirke vojaških pesmi je Valentin Vodnik, ki tako opredeli pesnikovo vlogo v vojnih okoliščinah: »Bomo li roke križam deržali inu nemarno gledali, kako ptujci hočejo naše stare lastine jemati, naše dežele med seboj deliti, nas pod svoj strah siliti? - V' takih nevarnostih se skaže, kdo je mož; kdo rajši to vaga, kar je manj; kdo raji blago inu življenje zgubi, kakor svojo čast inu samosvojnost. Komur je tako per srcu, ta ne govori mehke besede, ampak iz polniga serca mu tečejo iz ust goreče pesmi, ktire junake k' junaštvu vžgejo.« (Vodnik 1809: 5–6)

Vodnik poziva »lube Slovence«, naj s pesmimi spodbujajo vojake k junaškemu boju v obrambi cesarstva, pri čemer se sklicuje na pesmi, ki so nastale v času turških osvajalnih pohodov: »Peli so nekdaj naši očaki, inu Turke pobíali; peli so, inu pod Sisek tekli Hasan Baša v' Savo potopit; inu če je Turk do nas perdérel, so ga pognali, de so komaj nektiri razbojniki svoje pete vnesli.« (Vodnik 1809: 6)

Vojaška motivika v slovenski slovstveni folklori je sicer redko povezana z junaškimi dejanji posameznikov (npr. pesmi o kralju Matjažu, Pegam in Lambergar), zlasti v liriki pa je bolj ali manj jasno izražen odpor do služenja vojske in vojskovanja, verjetno ne zaradi pomanjkanja poguma ali strahu pred smrtjo, ampak zaradi dejstva, da so služili v tuji vojski. Še danes so priljubljene pesmi, kot so *Oj ta vojaški boben*, *Al me boš kaj rada mela*, *Oblaki so rdeči* itd., ki so se širile prek ustnega izročila iz roda v rod in zato obstajajo v več različicah.

Zlasti pesmi upora so bile od nekdaj namenjene spodbujanju k oboroženemu odporu proti sovražniku in ga lahko umeščamo tudi v kontekst vojaških pesmi.

Vojaška motivika v slovenski slovstveni folklori je sicer redko povezana z junaškimi dejanji posameznikov (npr. pesmi o kralju Matjažu, Pegam in Lambergar), zlasti v liriki pa je bolj ali manj jasno izražen odpor do služenja vojske in vojskovanja.

¹ V strokovni literaturi se sinonimno uporabljajo termini pesništvo upora/odpora, odporiško pesništvo, za poezijo, nastalo med narodnoosvobodilnim bojem tudi revolucionarsko pesništvo.

Poezija upora
se rojeva tudi v
mirnem času kot
izraz nezadovoljstva
zaradi družbenih
okolščin, saj je
stalna spremljevalka
protestov proti
družbenim elitam
in način izražanja
nezadovoljstva
najširših množic, kar
jo tudi dela vedno
znova aktualno.

Mejna eksistencialna
situacija je udeležence
boja nenehno silila
tudi k mejnim
naponom njihove
govorice in celo
tisti, ki niso še nikoli
napisali nobene
pesmi, so poskušali
pesniti.

Slovensko pesništvo odpora se je ponovno okrepilo med prvo svetovno vojno, ko je nastal obsežen opus več kot 900 slovenskih vojaških pesmi, na Primorskem pa se je narodno-osvobodilno pesnjenje razširilo že od priključitve Italiji (Stanonik 2021: 417). Z okupacijo Jugoslavije leta 1941 so izredne razmere spodbudile množično ustvarjalnost, večjo kot kadarkoli prej. O tem priča rezultat večletnega raziskovalnega projekta Borisa Paternuja o slovenskem odporniškem pesništvu 1941–1945, ki ga danes v 150 fasciklih in 16 katalognih škatlah hranijo na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani (Hladnik 2021) in obsega več kot 12.000 pesmi 2.437 avtorjev, ki so jih v letih od 1971 do 1986 zbirali študenti pod mentorstvom Borisa Paternuja v raziskovalnem projektu seminarja za slovensko književnost na Filozofski fakulteti v Ljubljani (Paternu 1997: 585).²

Čeprav slovensko poezijo upora največkrat povezujemo z literarnim ustvarjanjem anonimnih in bolj ali manj znanih pesnikov med narodnoosvobodilnim bojem, le-ta ni omejena samo na vojne razmere. Rojeva se tudi v mirnem času kot izraz nezadovoljstva zaradi družbenih okoliščin, saj je stalna spremljevalka protestov proti družbenim elitam in način izražanja nezadovoljstva najširših množic, kar jo tudi dela vedno znova aktualno.

2. 1 Pesništvo upora med narodnoosvobodilnim bojem

V prispevku se omejujem na odporniško pesništvo, ki je nastajalo v obdobju druge svetovne vojne v razmerah neposrednega vojnega nasilja in trpljenja povsod po okupirani Evropi, pri Slovencih pa se je po okupaciji spomladi 1941 razbohotila še posebej intenzivno. Medtem ko so Nemci na Štajerskem in Gorenjskem takoj prepovedali vsako kulturno dejavnost v slovenskem jeziku, je italijanska oblast v Ljubljanski pokrajini dovoljevala delovanje slovenskim kulturnim delavcem in kulturnim ustanovam, vendar pod pogojem, da se prilagodijo fašističnemu duhu in sprejemajo idejo o večvrednosti italijanske kulture. Proti takšnemu sodelovanju je nastopila Osvobodilna fronta z razglasom o kulturnem molku, tj. bojkotu vseh kulturnih prireditve, ki jih je organiziral okupator. Mnogi slovenski kulturniki so se odpovedali javnemu delovanju in kulturno-umetniško udejstvovanje preselili v ilegalo in objavljali v osvobodilnem tisku. 6. septembra 1941 je bila v *Slovenskem poročevalcu*, osrednjem glasilu Osvobodilne fronte, objavljena prva slovenska odporniška pesem *Pojte za menoj!*³ podpisana z imenom dr. Anton Pesnik. Pesem, za katero se je kasneje izkazalo, da jo je napisal Oton Župančič, je silovit prikaz narodno-osvobodilnega boja in poezije, ki nastaja v takšnih okoliščinah. Kot ugotavlja Miklavž Komelj (2009: 108), je mejna eksistencialna situacija udeležence boja nenehno silila tudi k mejnim naponom njihove govorice in celo tisti, ki niso še nikoli napisali nobene pesmi, so poskušali pesniti. Njihovi verzi so bili preprosti in okorni, brez posebne metaforike in v nerodnih rimah; pesmi na eni strani izražajo sovraštvo do okupatorja, prezir do narodnih izdajalcev, trpljenje zaradi vojnega nasilja, na drugi strani pa tudi željo po svobodi in vizije drugačnega sveta na drugi strani, ki so vlivale upanje in pomagale preživeti. Objavljali so jih v številnih periodičnih listih,⁴ ki so jih izdajali odbori Osvobodilne fronte in v partizanske enote. Boris Paternu (1997: 590) ugotavlja, da je prav močna organiziranost

² Projekt je kmalu prerasel meje seminarja in je potekal pod okriljem Raziskovalne skupnosti SRS (danes ARRS) in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete UL. Miran Hladnik poroča, da je bilo vanj poleg 53 študentov, ki so v seminarju napisali diplomske naloge, vključenih še 14 sodelavcev pri Slavističnem društvu Slovenije (Sekcija za zbiranje slovenskega NOB pesništva 1941–1945), 22 drugih sodelavcev, 20 izdelovalcev kartotek in več deset informatorjev, pomočnikov in svetovalcev (Hladnik 2021).

³ Končno podoba je dobila leta 1945, ko je bila pod naslovom *Veš, poet, svoj dolg?* objavljena v Slovenskem zborniku.

⁴ Smolej (1971) navaja, da je leta 1944, ko je osvobodilni tisk doživel največji razmah, izhajalo 265 periodičnih glasil, od tega 193 vojaških, in to v vseh slovenskih pokrajinah. Bibliografija partizanskih tiskarn in tehnik obsega 547 enot periodičnega tiska ter 830 knjig in brošur.

partizanskega tiska najpomembnejši zunanji dejavnik, ki je vplival na obseg pesnjenja, pomembno pa je k temu prispeval močan aktivizem, navezan na »tradicionalni slovenski mit pesnjenja kot narodnega odpora in potrjevanja«.

Prvi listi vojaških enot so pričeli izhajati že leta 1941. Pisani so bili na roko, pogostost izida je bila odvisna od vojaških razmer. V letu 1942 je imela že vsaka enota svoje glasilo, z ustanavljanjem brigad pa so nastala tudi brigadna glasila, razmnožena na ciklostilu. Bataljoni in čete so še naprej izdajali svoje časopise, pogosto pisane na roko. Liste so pisali borci in komandni kader, jih sami razmnoževali in ilustrirali, po formiranju divizij in korpusov pa so bili pri štabih ustanovljeni propagandni odseki, v katere so bili razporejeni predvsem kulturni delavci, ki so organizirali in vodili izdajanje listov ter brošur. Načrtno so spodbujali k pisanju in včasih skušali izvajati tudi mentorsko vlogo. Avtor uvodnika v mladinsko glasilo XVIII. divizije *Mlada rast*⁵ na primer poudarja informativni in vzgojni pomen glasila, posebej izpostavlja pa tudi kulturni pomen: »/.../ naša narodna vojska in naši mladi junaki niso zavržli knjige in opustili kulturnega dela. Kljub naporom in trpljenju si najde naš mladinec časa, da vzame v roko svinčnik in napiše svoje doživljaje, svoje borbe in svoja junaštva in zato je njemu namenjen ta list, ki naj bo zrcalo njegovega življenja v vojski. Naj bo ta list dramilo neštetim talentom med mladinci.«

V prvi številki glasila *Mladi strelec* (1944),⁶ glasilu mladine Belokranjskega odreda, pa urednik Tihomir takole svetuje partizanu Stanku: »Tvoj »Domobran« je odlične vsebine, toda kakor sam vidiš, precej sem ga moral spremeniti, da se kitice med seboj rimajo. Zapomni si, da pesem brez rime ni pesem. Pa še kakšno pogruntaj, samo na rimo pazi!«

Poezija upora ni nastajala le med partizani, ampak tudi v zaledju med partizanskimi sodelavci, aktivisti in simpatizerji NOB, v zaporih, taboriščih in izgnanstvu, pa tudi med slovenskimi mobiliziranci v tujih enotah. Številne pesmi neznanih ali manj znanih pesnikov in anonimnih avtorjev so ostale prezrte, mnoge pa so se razširile in ohranile med ljudmi po zaslugi napevov. Med najbolj priljubljenimi so bile uglasbene pesmi Karla Destovnika – Kajuha, Mateja Bora, Milana Apiha in drugih. Čeprav šolski pevski zbori teh pesmi v veliki večini ne prepevajo več, jih uspešno ohranjajo že med vojno ustanovljeni partizanski pevski zbor, Kombinatke, Pevski zbor Pinka Tomažiča, drugi pevski zbori in posamezni pevci partizanskih in revolucionarnih pesmi.

Manj naklonjen je čas pesmim, ki so ostale že ob nastanku neopažene in objavljene zgolj v partizanskih listih ali celo neobjavljene v zvezkih njihovih avtorjev. Med njimi so res številne zgolj »za današnjo rabo« in brez večje umetniške vrednosti, vendar so prav zaradi neverjetne eksplozije ustvarjalnosti tudi te pesmi dandanes vredne pozornosti. Boris Paternu (1998) je v monumentalni zbirki *Slovensko pesništvo upora 1–4* razdelil na partizansko pesništvo, zaledno pesništvo (nastajalo je v zaledju partizanskega boja med aktivisti OF in simpatizerji narodnoosvobodilnega boja), zaporniške, taboriščne in izgnanske pesmi ter pesmi, ki so nastale v tujih enotah. V štirih knjigah je objavljeno okoli 2300 besedil oz. ena petina besedil, ki so jih v letih od 1971 do 1986 zbiral študenti pod mentorstvom Borisa Paternuja na njegovem seminarju za slovensko književnost na Filozofski fakulteti v Ljubljani. V antologiji so pesmi znanih in uveljavljenih pesnikov objavljene skupaj z besedili anonimnih avtorjev, nevedčih pesniške govorice; za literarno zgodovino so sicer skope, vendar dragocene opombe o avtorjih, okoliščinah nastanka besedila in mestu hrambe.

Boris Paternu je v monumentalni zbirki *Slovensko pesništvo upora 1–4* razdelil na partizansko pesništvo, zaledno pesništvo, zaporniške, taboriščne in izgnanske pesmi ter pesmi, ki so nastale v tujih enotah.

⁵ AS 1887, zbirka NOB tiska, periodika, t. e. 48.

⁶ AS 1887, zbirka NOB tiska, periodika, t. e. 49.

Besedila, ki so nastajala med narodnoosvobodilnim bojem, so bila posvečena in podrejena ideji osvobodilnega boja. Kot taka tudi zaradi spremenjenih družbenih okoliščin očitno niso dovolj zanimiva za literarne zgodovinarje in to se odraža tudi v učnih načrtih za književnost, saj je temu poglavju v osnovnošolskem in srednješolskih učnih načrtih posvečeno zelo malo časa.

2.2 Pesništvo upora v učnih načrtih za slovenščino

V učnem načrtu za osnovne šole so literarnozgodovinske smeri prve polovice 20. stoletja izpuščene, tudi tematiki uporništvu v literaturi ni namenjena niti vrstica. To sicer ne pomeni, da učenci ne berejo tudi poezije upora, saj je osnovnošolskemu učitelju omogočeno dovolj avtonomnosti, da jo izbere za branje pri pouku. O tem lahko sklepamo tudi po rezultatih male raziskave⁷ o poznavanju Kajuhovih pesmi in poezije upora. Na vprašanje, kdo je napisal pesmi *Samo en cvet, en češnje cvet* in *Bosa pojdiva, dekle, obsorej*, je 24 oz. 30 % dijakov pravilno zapisalo, da gre za pesem Karla Destovnika – Kajuha. 61 % dijakov je poznalo Prešernov verz »v sovražnike z oblakov rodu naj našga trešči grom«. 48 % dijakov je na vprašanje, katerega pesnika od naštetih najmanj poznajo, izbralo Kajuha, medtem ko jim je najbolj znan France Prešeren (81 % dijakov).

Ker je v učnem načrtu za slovenščino v osnovni šoli obdobje književnosti v prvi polovici 20. stoletja izpuščeno, je nepoznavanje Kajuha pričakovano.

Ker je v učnem načrtu za slovenščino v osnovni šoli obdobje književnosti v prvi polovici 20. stoletja izpuščeno, je nepoznavanje Kajuha pričakovano. Pesnika bi morda lahko spoznali v okviru medpredmetnega povezovanja pri zgodovini, vendar pa pogled v učni načrt za zgodovino v osnovni šoli pokaže, da narodnoosvobodilnemu boju pri zgodovini ni odmerjeno kaj več časa. Edini cilj, ki se nanaša na obravnavano obdobje, je, da učenci »z različnih perspektiv pojasnijo dogajanje na Slovenskem v času druge svetovne vojne« (UČNI načrt. Program osnovna šola. Zgodovina. Ljubljana 2011). Temu primerno je tudi razumevanje besedne zveze poezija upora in kratice NOB. 19 % dijakov povezuje poezijo upora z uporništvom, 6 % z revolucijo, 4 % z domoljubjem, 4 % z vojno, 4 % z reformacijo, po en dijak z rock glasbo, nestrinjanjem, pesniškim bojem, nezadovoljstvom, puntom itd. Na vprašanje, kdaj je po njihovem mnenju nastalo največ pesmi upora, so izbirali med odgovori: v času kmečkih uporov (44 %), v času prve svetovne vojne (26 %), med NOB (13 %), ob osamosvajanju Slovenije (16 %) in v času pandemije (1 %). Na podvprašanje, kaj pomeni kratica NOB, je pravilno odgovorilo 49 učencev (52%). Da pridobijo učenci skromno znanje o narodnoosvobodilnem boju tudi v srednji šoli, se pokaže na ustnem delu mature, ko se dostikrat zatika prav pri vprašanjih o književnosti med NOB.

V učnem načrtu za gimnazije je med pojmi za interpretacijo sicer navedena tudi poezija upora, vendar sta med predlogi kot obvezni izbirni besedili ponujena primera za to obdobje netipični besedili.

V učnem načrtu za gimnazije je med pojmi za interpretacijo sicer navedena tudi poezija upora, vendar sta med predlogi kot obvezni izbirni besedili ponujena primera za to obdobje netipični besedili: pesem Karla Destovnika – Kajuha *Bosa pojdiva, dekle, obsorej* in pesem Mateja Bora *Srečanje*. Obe pesmi sta bolj ljubezenski kot pesmi upora ali odpora: Kajuhova pesem je posvečena njegovemu dekletu Silvi Ponikvar, Borova pa njegovi ženi partizanki Nini, ki so jo ubili domobranci. Učitelj pesmi izbere alternativno; ob izbrani pesmi dijaki spoznavajo »obsežnost in raznovrstnost pesništva v času 2. svetovne vojne«. Da se zadosti temu elementu za interpretacijo, učni načrt ponuja kot obvezni izbirni besedili še Balantičevi pesmi *Zasuta usta* ali *Nečisti čas* oziroma pesmi Antona Hribovška *Jabolko na mizi* ali *Osamelost*. Ob interpretaciji teh pesmi naj bi dijaki spoznali tudi uporniško medvojno pesništvo, vendar ta cilj ob predlaganih besedilih težko dosežemo, saj niti Kajuhova niti Borova pesem nista tipična primera poezije upora, glede na slogovne in sporočilne prvine pa prav tako ne spadata v ta kontekst Balantičeva in Hribovškova poezija. Med prostoizbirnimi avtorji so predlagani še neznani pesniki upora; izbira avtor-

⁷ V raziskavi je sodelovalo 94 dijakov prvega letnika tehniške gimnazije na Šolskem centru Novo mesto.

jev prepuščena učitelju, zato je verjetno odvisno le od berila, ki ga uporabljajo dijaki pri pouku, ali bo ta tema sploh obravnavana ali ne.

V katalogu znanja za srednje poklicne programe je v sklopu Slovenska književnost v času predlagana obravnava Kajuhove pesmi *Bosa pojdiva*, v katalogu za poklicno-tehniške programe pa pesem *Samo en cvet*. Katalog znanja za srednje strokovne šole navaja dve Kajuhovi besedili: bojevito *Slovensko pesem* v tematskem sklopu Dom, domovina, svet in nežno lirsko pesem *Bosa pojdiva* v literarnozgodovinskem sklopu. Čeprav je med NOB delovalo več priznanih pesnikov (Vladimir Pavšič – Matej Bor, Karel Destovnik – Kajuh, Ivan Minatti, Oton Župančič, France Kosmač, Jože Udovič, Edvard Kocbek idr.), se je v šolski literarni kanon prebil le Kajuh, ki naj bi ga spoznali dijaki vseh programov.

3 Kratek vpogled v biografijo Karla Destovnika – Kajuha

Karel Destovnik – Kajuh (1922–1944) je tudi po zaslugi svojih številnih recitacijskih nastopov zgodaj zblestel kot eden izmed najbolj nadarjenih mladih pesnikov narodne osvoboditve in revolucije. 100-letnica Destovnikovega rojstva, ki se je spominjamo 13. decembra 2022, je priložnost, da po eni strani spomnimo na mesto poezije upora v književnosti, po drugi strani pa opozorimo na pesnika, ki je zaradi svoje ustvarjalnosti, kritičnosti in življenjskega optimizma primeren vzornik tudi za sodobne mlade bralce.

Karel Destovnik – Kajuh se je rodil v Šoštanju kot nezakonski otrok Marije Vasle, ki se je po sinovem rojstvu poročila z Jožetom Destovnikom iz preproste delavske družine. Osnovno šolo je obiskoval v Šoštanju, po končanem petem razredu osnovne šole pa je opravil sprejemni izpit za nižjo gimnazijo v Celju, kjer je zaključil prvih pet razredov in že začel pisati prve pesmi. V gimnaziji se je vključeval v politične in kulturniške kroge ter objavljал pesmi v reviji *Slovenska mladina*, leta 1940 pa je bil zaradi komunističnih idej izključen iz celjske gimnazije in je lahko šolanje nadaljeval le v Mariboru. Tam je nadaljeval s pisanjem pesmi, pripravljал literarne večere in druge kulturne dogodke, se preizkušal kot prevajalec iz ruske književnosti in sodeloval v političnem življenju. Obdolžen komunistične propagande je bil januarja 1941 interniran v Srbijo, se po vrnitvi udeleževal marčnih demonstracij v Mariboru, po napadu na Jugoslavijo pa se je aprila pridružil prostovoljnemu odredu, ki so ga ustanovili v obrambo domovine. Med pohodom na Mrzlico se je močno prehladil in ker mu je grozila pljučnica, je omejil svoje delovanje na politično delo v domačem Šoštanju. Da bi se izognil ponovni aretaciji, je pobegnil v Ljubljano, kjer se je ob ilegalnem delu posvetil pisanju, nastopom na literarnih večerih in usposabljanju na igralskem tečaju. Leto 1942 je bilo v njegovem zasebnem življenju pomembna prelomnica, saj je spoznal Silvo Ponikvar, tudi aktivistko Osvobodilne fronte. 25. avgusta 1943 je zapustil Ljubljano in odšel v partizane, kjer je bil dodeljen XIV. diviziji kot vodja kulturniške skupine. Kot recitator je sodeloval na številnih mitingih po belokranjskih, dolenskih, notranjskih in primorskih vaseh, januarja 1944 pa je s XIV. divizijo odšel iz Bele krajine prek Hrvaške na Štajersko. Pot je bila zanj usodna, saj je 22. februarja padel pod sovražnikovimi streli na Žlebnikovi kmetiji v Šentvidu nad Zavodnjem, nedaleč od svojega doma.

Kajuhove objave so bile anonimne ali podpisane s psevdonimom Jernej Puntar ali Blaž Burjevestnik. Šele konec leta 1942 je začel uporabljati partizansko ime Kajuh.

3.1 Kajuh kot pesnik

Čeprav si je Kajuh prizadeval izdati svojo pesniško zbirko, mu to ni uspelo, kot si je želel. Svoje pesmi je objavljал v *Slovenskem poročevalcu* in ilegalnem mladinskem glasilu *Mlada*

Slovenija, objave pa so bile anonimne ali podpisane s psevdonimom Jernej Puntar ali Blaž Burjevestnik. Šele konec leta 1942 je začel uporabljati partizansko ime Kajuh.⁸ Prvo pesniško zbirko z izborom predvojnih in medvojnih pesmi je začel pripravljati že leta 1942. Zbirka pod naslovom *Markacije* je bila poleti 1942 pripravljena za natis v okviru ilegalnega odporniškega tiska, vendar je bila ob italijanskem odkritju tiskarne Tehnika uničena. Nekaj najbolj priljubljenih pesmi mu je uspelo objaviti v ilegalnem odporniškem tisku, po prihodu v partizane pa mu kot vodji kulturniške skupine XIV. divizije ni uspelo skoraj ničesar več napisati. Kljub temu je dočkal izid svoje pesniške zbirke. Novembra 1943 je bilo na ciklostilnem stroju razmnoženih 38 izvodov zbirke s preprostim naslovom *Pesmi* (Kmecl 2012: 162–163). Obsega izbor mladostnih pesmi, vse ljubezenske in nekaj najbolj udarnih, za recitacije primernih pesmi, med katerimi je le ena, ki je nastala v partizanih. Zaradi odmevnosti zbirke in potreb po kulturnopropagandnem gradivu je prišlo zelo hitro do odločitve o ponatisu zbirke v boljši tehnični podobi (prav tam: 165). Izid so načrtovali še pred novim letom 1944, vendar se je XIV. divizija v Beli krajini že pripravljala na odhod na Štajersko, kjer so Kajuha nedaleč od doma 22. februarja 1944 pokosili sovražnikovi streli. Prvo posmrtno izdajo Kajuhovih pesmi je še istega leta uredil pesnik Mile Klopčič in jo je izdala Propagandna komisija pri IOOF.

3.2 Kajuhova poetika

V enaindvajsetih letih svojega življenja je Karel Destovnik zelo hitro prehodil pot do priznanega kulturnega delavca in pesnika, čigar pesmi so se trdno zasidrale v slovenski literarni kanon, kar se kaže tudi v številnih ponatisih njegove poezije.

Kajuhove pesmi slikovito ponazarjajo ne le pesnikov ustvarjalni razvoj, ampak tudi zgodovinske okoliščine, v katerih je ustvarjal z vero v moč poezije, ki mora biti angažirana, opozarjati mora na pravo resničnost življenja, skušati spreminjati svet na bolje in buditi vero v to, da so spremembe možne in celo nujne. Tudi v Destovnikovih pesmih se prepletata ekspresionistični izraz in duh socialnega realizma, družbeni aktivizem z intimno izpovedjo. V slogu je čutiti vpliv Prešerna in Cankarja, pa tudi sodobnikov, pesnikov in pisateljev, ki so v slovensko poezijo vnesli socialno-kritično noto, npr. Miško Kranjec, Tone Seliškar in Mile Klopčič. Kajuhova razgledanost na področju evropskega literarnega prostora se kaže v vplivih nadrealizma in futurizma; v nekaterih pesmih je še posebej očitno vpliv ruskega pesnika Vladimira Majakovskega, ki so ga mladi, socialistično usmerjeni pesniki imeli za začetnika socialistične poezije. Formalno se to kaže s stopničastim verzom v pesmih *Drobna pesem*, *Poetom*, *Mogočne pesmi bomo peli* (1941), *Mostovi* (1941), vsebinsko pa v revolucionarnem zanosu, ki se izrazi v »osrednji ideji – preživeti, zmagati, triumfirati« (Poniž 1982: 92–94). Kot meni Denis Poniž, se v Kajuhovi poeziji dopolnjujeta »izvirna pesniška skušnja, oplemenitena z vsem, kar je Kajuh prebral v slovenski in svetovni literaturi, in zahteva časa, ki terja od pesnikov nečloveški napor, rjutje, kakršnega poezija še ni poznala« (prav tam). Podobno kot Župančič v pesmi *Veš, poet, svoj dolg* nagovarja pesnike, da ni čas za milozvočne pesmi, ampak za rjojenje. Postavi jih ob bok z bajoneti, kajti pesem je njihovo orožje. S ključnimi besedami rjojeti, poeti in ogenj, ki so izpostavljene kot samostojni verzi, poudari nalogo pesnikov v vojnem času: v ljudeh razvneti ogenj, ki jim bo pomagal v boju za svobodo:

Kajuhove pesmi
slikovito ponazarjajo
ne le pesnikov
ustvarjalni
razvoj, ampak
tudi zgodovinske
okoliščine, v katerih je
ustvarjal z vero v moč
poezije, ki mora biti
angažirana, opozarjati
mora na pravo
resničnost življenja,
skušati spreminjati
svet na bolje in
buditi vero v to, da so
spremembe možne in
celo nujne.

⁸ Kajuh je bilo domače ime po dedovi strani (Kmecl 2012: 125).

POETOM

*Ne peti,
 rjoveti
 bi morali
 v teh dneh,
 poeti.
 Kajti pesmi tihe
 več ne ranijo srcá;
 ni ljudem za vzdih
 ni jim do solzá.
 In zato, zato, poeti
 naših groznih dni,
 pojte,
 kakor v boju bajoneti.
 Skušajte
 v ljudeh razvneti
 ogenj,
 ki jim v srcih tli ... (Kajuh: 1982: 45)*

Če je bila Kajuhova pesem pred vojno socialno obarvana, postaja z okupacijo vse bolj usmerjena v prikaz trpljenja zaradi okupacije in boj proti okupatorju in njegovim sodelavcem, pri tem pa poln upanja in vere v boljši svet. V ljubljanskem obdobju je *nastala Slovenska pesem*, ena izmed najbolj spodbudnih partizanskih pesmi, nastalih v času narodnoosvobodilnega boja. V njej pesnik zanika majhnost slovenskega naroda in poudari njegovo upornost ter neuničljivost. Pesem je zelo hitro postala stalnica na partizanskih mitingih in bila že med vojno večkrat uglasbena. V Kajuhovem opusu izstopajo materinske pesmi, s katerimi prikaže novo podobo slovenske matere: ljubeča, vendar nič cankarjanska, ampak pogumno in ponosno prenaša žrtvovanje svojih sinov za svobodno domovino. Med izrazno najmočnejše pesmi spada Kajuhova ljubezenska lirika, cikel *Ljubezenske* pa spada med najlepše partizanske pesmi. Sestavlja ga osem pesmi, s katerimi je Kajuh dopolnil pisma svojemu dekletu Silvi Ponikvar, ki so jo fašisti zaprli 8. decembra 1942. V pesmih izraža občutek nemoči in obupa, strahu, da se ne bosta več videla, pa tudi vere v življenje, spoštovanje do padlih za svobodo, sočutje do žrtev okupatorjevega nasilja in upanje v skupno življenje. Nekatere pesmi iz cikla so uglasbene, šesta (*Samo en cvet ...*) celo dvakrat.

*Kajuhove pesmi so
 v času nastanka, ko
 so ljudje potrebovali
 »pesem za današnjo
 rabo«, dobro
 odigrale svojo vlogo:
 spodbujale so k boju,
 dvigovale bojno
 moralo, tolažile in
 vlivale upanje.*

Karel Destovnik – Kajuh je ustvarjal v času, ko je bilo delovanje na področju kulture in tudi pisanje poezije prav tako nevarno kot upor z orožjem. Zaradi svoje angažiranosti je bil interniran, zaprt, preganjan, bil priča najhujšemu vojnemu nasilju. Njegova lirika je imela nalogo spodbujati k boju proti okupatorju, vendar pa v nasprotju s premnogimi besedili, ki so nastala v času narodnoosvobodilnega boja, prerašča okvire svojega časa, verjetno tudi zaradi optimistične vere v prihodnost in nov, boljši svet.

Kajuhove pesmi so v času nastanka, ko so ljudje potrebovali »pesem za današnjo rabo«, dobro odigrale svojo vlogo: spodbujale so k boju, dvigovale bojno moralo, tolažile in vlivale upanje. Čeprav so imele odkrito agitacijsko in mobilizacijsko vlogo, so uspešno prepletale tematiko boja z motivi ljubezni (cikel *Ljubezenske*), družine (*Pesem matere treh partizanov*, *Materi padlega partizana*) in smrti (*Partizanovo slovo*, *Pesem talcev*). Priljubljene so postale zaradi preprostega izraza, neposrednosti in melodičnosti, ki spominjajo na ljudske pesmi. To niso izrazito domoljubne pesmi, vezane na domačijski prostor, temveč predvsem pesmi upora proti vojni, krivicam, trpljenju, nasilju, žalosti. Pa tudi ljube-

zenske pesmi niso le pesmi, posvečene dekletu, ampak se intimna občutja povezujejo z bojem za svobodo in upanjem v nov, drugačen svet. Prav o tem je zapisal že pred vojno:

*Med ljudi bom šel
s knjigo Hugoja v rokah.
In klical ljudem bom in klicali
bodo milijoni z menoj.
»Dol z vojno, nasiljem, krivico!«
Za mir bom govoril, ljubezen, svobodo.
Začutil bom dneva novega sij. (Kajuh 1982: 35)*

Tudi v partizanskih pesmih celo tedaj, ko je najhuje, zaključuje z upanjem in tako postavlja na prvo mesto občečloveške vrednote, kot so ljubezen, mir, svoboda, za katere se je vredno boriti. Osebni pogled združuje s pogledom skupnosti, kar je še posebej izrazito v znameniti *Slovenski pesmi*, kjer je glas milijonskega naroda odločen v boju za svobodo in se niti za trenutek ne sprašuje o smiselnosti upora, kajti: »Edino hlapci cvilijo ponižno kakor psi / in lajajo, da nas je malo, / da bi v uporu vse pobralo ...« (Slovenska pesem).

4 Kako približati Kajuhovo liriko in pesništvo upora učencem?

Ker Kajuhove poezije kljub njeni preprostosti v izrazu in formi ne moremo obravnavati ločeno od zgodovinskih okoliščin, je to temo smiselno obravnavati medpredmetno v povezavi slovenščine in zgodovine, pa tudi z drugimi predmeti.

Ker Kajuhove poezije kljub njeni preprostosti v izrazu in formi ne moremo obravnavati ločeno od zgodovinskih okoliščin, je to temo smiselno obravnavati medpredmetno v povezavi slovenščine in zgodovine, pa tudi z drugimi predmeti.

Pri zgodovini se s pomočjo dokumentarnega gradiva seznanijo o obdobju, v katerem je Kajuh ustvarjal. V predstavitev vključimo tudi obisk v Muzeju novejšje zgodovine oz. najbližjem muzeju, ki ima tudi zbirko iz obdobja druge svetovne vojne. Ogledamo si dokumentarni film o Karlu Destovniku – Kajuhu in poslušamo posnetke recitacij ali uglasbitev njegovih pesmi. Eden od dijakov (ali skupina dijakov) lahko pripravi referat o pesniku.

Po seznanitvi z okoliščinami, v katerih je deloval Kajuh, lahko pripravimo ustvarjalne delavnice ali obravnavamo izbrano Kajuhovo pesem po metodi šolske interpretacije. V prvem primeru se učenci razdelijo v skupine glede na svoje interese, npr. literarna (ustvarja lastne pesmi upora ali le priredi Kajuhove), recitatorska (pripravi recital Kajuhovih pesmi), glasbena (uglasbi eno ali dve Kajuhovi pesmi), likovna skupina (izdela plakate na temo Kajuhovih pesmi), novinarska skupina (pripravi razredno glasilo o projektu).

Poezijo upora lahko učencem približamo na različne načine:

- upor v poeziji: pripravimo izbor najbolj znanih verzov iz posameznih obdobij slovenske zgodovine; učenci umeščajo verze v obdobja, ugotavljajo motive, značilnosti zgradbe in jezika, avtorstvo, teme in motive povežejo z zgodovinskimi okoliščinami;
- poslušanje pesmi upora: učenci na primerjajo različne izvedbe Kajuhove Slovenske pesmi, npr. lastno in umetniško recitacijo, glasbeno priredbo skupin Agropop in Stara šula: <https://www.travel-slovenia.si/slo/karel-destovnik-kajuh-slovenska-pesem/>;
- folklorne prvine v partizanski pesmi: učenci primerjajo izbrane ljudske pesmi in njene partizanske različice;
- pesništvo upora v besedi in glasbi danes: učenci poiščejo sodobne primere poezije upora in jih predstavijo sošolcem; pogovarjajo se o vrednotah nekoč in danes.

Seveda lahko obravnavamo poezijo upora in še posebej Kajuhov pesem, predvideno z učnim načrtom, tudi zgolj s pomočjo didaktičnega instrumentarija v berilu. Če učenci odgovarjajo samostojno, poskrbimo, da bo dovolj časa za pogovor o njihovih odgovorih in za aktualizacijo, saj s tem še posebej poudarimo pomen in vplive poezije, ki odpira vedno aktualna družbena vprašanja, ki si jih zastavljajo tudi mladi.

5 Sklep

Kajuhove pesmi uvrščamo v poezijo upora, ki ima v slovenskem pesništvu že dolgo tradicijo, čeprav jo pri slovenščini po navadi omejujemo le na pesništvo NOB. Verjetno tudi zaradi ideološkega predznaka, ki se drži partizanskega pesništva, je ta poezija potisnjena na rob ali pa se je sploh ne obravnava, čeprav v sebi nosi pomembna sporočila tudi za sodobnega bralca. Če namreč želimo vzgajati samozavestne in kritične posameznike, ki spoštujejo svojo domovino in kulturno dediščino, je poezija upora še posebej navdihujoča in primerna za obravnavo in aktualizacijo tako v osnovni kot srednji šoli.

Povzetek

Razvoj slovenskega pesništva upora lahko zasledujemo od prvih tiskanih besed v slovenščini prek ljudskih vojaških pesmi, poezije upora med prvo svetovno vojno, množičnega ustvarjanja med narodnoosvobodilnim bojem do sodobnosti. V slovenski poeziji je do druge svetovne vojne malo bojevitih pesmi, verjetno tudi zato, ker so se slovenski vojaki borili v tujih vojskah. Med narodnoosvobodilnim bojem se okrepijo motivi sovraštva do okupatorjev in njihovih sodelavcev, še vedno pa je močno prisotna skrb za bližnje, ljubezen do doma in domovine, želja po miru in svobodi. Te teme so prisotne tudi v pesmih Karla Destovnika – Kajuha (1922–1944), ki so zaradi svoje melodičnosti in sporočilnosti zelo hitro postale stalni del programa na partizanskih mitingih, priljubljene pa so ostale še desetletja po vojni. Po osamosvojitvi Slovenije je ostalo v šolskih programih manj prostora za poezijo upora in tudi za Kajuhove pesmi. V osnovni šoli se tej poeziji ne posveča posebne pozornosti, v srednji šoli je predvidena obravnavane Kajuhove oz. Borove pesmi. Manjša raziskava o poznavanju poezije upora in Karla Destovnika – Kajuha v prvem letniku gimnazije je pokazala, da petnajstletniki tovrstne poezije ne poznajo (za primerjavo: Kajuh je bil pri šestnajstih letih že angažiran kulturni delavec).

Viri in literatura

Destovnik, Karel – Kajuh, 1982: *Markacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Kondor).

Kmecl, Matjaž, 2012: *Intimna in družbena usoda pesnika Kajuha. Karel Destovnik – Kajuh: Enaindvajset pesmi za enaindvajset let življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Komelj, Miklavž, 2009: *Kako misliti partizansko umetnost*. Ljubljana: Založba /^{*}cf.

Paternu, Boris (ur.), 1997: *Slovensko pesništvo upora 1941–1945*. Boris Paternu: *Slovensko pesništvo upora/ Zaporniške in taboriščne, izgnanske, iz tujih enot*. Ljubljana, Novo mesto: Tiskarna, Dolenjska založba, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 585–608.

Poniž, Denis, 1982: *Kajuh, pesnik za vse čase*. Karel Destovnik – Kajuh: *Markacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 87–113.